

A MŰFORDÍTÁS ELVI KÉRDÉSEI MEGÚJHODÁSKORI IRODALMUNKBAN

ÍRTA :
DR. ZSIGMOND FERENC.

DEBRECEN, 1939.

KÜLÖNLENYOMAT A MITROVICS GYULA TUDOMÁNYOS MŰKÖDÉSÉNEK
50. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL KIADOTT EMLÉKKÖNYVBŐL.

A MŰFORDÍTÁS ELVI KÉRDÉSEI MEGÚJHODÁSKORI IRODALMUNKBAN

ÍRTA :
DR. ZSIGMOND FERENC.

DEBRECEN, 1939.

KÜLÖNLÉNYOMAT A MITROVICS GYULA TUDOMÁNYOS MŰKÖDÉSÉNEK
50. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL KIADOTT EMLÉKKÖNYVBŐL.

86081

I. Bevezetés.— Az első magyarnyelvű hírlap, a *Magyar Hirmondó* találóan állapítja meg: „Nem minden ok nélkül nevezték némellyek ezen száz-esztendőtt Könyv-fordító századnak... Anyai Nyelvét ki ki az egész Világgal meg-esmértetni igyekszik”.¹

A középkori Európa irodalma latinnyelvű volt, s a nyelvi egységnek ez a határvonala nagyjában az egységes keresztyén egyház hatásterületét övezte körül. A középkor végén nemcsak az egyház egysége tört széjjel, hanem az irodalom egy-nyelvűsége is, bár a tudományos munkásság terén még sokáig megtartotta kivételes helyzetét a latin. Egy-egy művelt nemzetnek a maga külön (olasz, spanyol, francia, angol, német) anyanyelvén megszólaló irodalma időnként varázskörébe vonta a közelebb-távolabb élő többi nemzet műveltebb, fogékonyabb tagjait is, úgyhogy ezek saját honfitársaik részére is érthetővé és élvezhetővé igyekeztek tenni az idegen nyelven megismert szellemi értékeket. Különösen a XVIII. századi ú. n. felvilágosodottsági szellemi áramlatnak lett természetes törekvése az, hogy műveltségi, tehát irodalmi vonatkozásban is testvéri szolidaritást teremtsen a nyelvükben egymástól különböző emberközösségek, államok, nemzetek között. E nemes cél szolgálata megkívánta az idegen nyelvek megtanulását, de csak azért, hogy lehetővé váljék az általuk hordozott eszmei értékek és művészi szépségek anyanyelven való tolmácsolása, lefordítása.

Részünkről a XVIII. század második felében kezdődik a nyugateurópai nemzetek közötti szellemi forgalomba irodalmi úton való komolyabb, tervszerű bekapcsolódás. Növekszik az idegen nyelvek ismerőinek száma, s gyors lendülettel megindul nálunk is az a tevékenység, amelynek kettős mozzanatára a *Magyar Hirmondó* idézett megállapítása mutat rá: magyar emberek könyveket fordítanak — és „Anyai Nyelvét ki ki az egész Világgal meg-esmértetni igyekszik”. A XVIII. század utolsó három és a XIX. század első három évtizede kitermeli magából a fordítói munkásság különféle, néha egymással ellentétes szempontjait, elvi kérdéseit, — s az egyetlen szilárd pont, melyen a végtelenség sarkított ellentétek tengelye

forog, az az elfogult büszkeségig, sőt néha szent vakságig fokozódó szerelmes rajongás, mellyel fordítóink közül kiki az egész világ előtt „megeszméltetni igyekszik“, hogy milyen csodálatos egy nyelv az ő anyai nyelve, az idáig Hamupipőkesorsra kárhoztatott magyar nyelv... Erdemes egymás mellé raknunk, lehetőleg szószerinti idézetekben, egy csomó adatot és példát az említett időszak magyarnyelvű fordított termékeinek elméleti szempontjaira vonatkozólag.

2. *Fordítás és műfordítás.* — E két fogalom közé sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet határozott elválasztó vonalat húzni, mint általában a mesterség és a művészet fogalmi köre közé sem. A leggyakorlatibb célú, legmindennapibb érdekű fordítás is egy-egy szerencsésen megtalált vagy kitalált szó vagy szólás révén már műfordítói sikernek válhatik alapjává. A hírlapírás, a szaktudományok területe megannyi kísérleti hely, ahol sokféle elvetett mag értéke, minősége kipróbálható, s a hajtások közül némelyik virágcserepbe kerül. Az első magyarnyelvű hírlap első szerkesztője, Rát Mátyás őszintén megvallja: „az én írásom nagy részét únalmas, nehéz fordításból áll“,² — de az utókor hálásan ismeri el Rát nagy érdemeit az azóta a legkülönbébb feladatokra alkalmassá vált magyar nyelv céltudatos fejlesztése terén. A jogi, természettudományi, bölcsészeti, ipari, gazdasági, hadtudományi stb. képzetvilág gyakran a szűrő szerepét játssza: az idegenből fordított szakszerű szavak és kifejezések között mindig akad olyan is, amely valamilyen szempontból esztétikai vonatkozásban is hasznavehetővé lesz. Kazinczy azért rója meg Barczafalvi Szabó Dávidot, mert furcsa új szavait mindjárt regényfordításban alkalmazza, holott „ez a' tselekedete a' Fordítónak sokkal szenvedhetőbb lett volna, ha nem mulattságra írott, hanem valamely Philozophiai munkában élt volna velek“.³ Egy-egy jó falusi szó, egy-egy találó néprajzi tárgyi elnevezés műfordítói ihlet sugallójává lehet; „*Vérőzte*, az az kapú a' falukon; illetén régi szavaknak felhozásáért... ezen *Ovidius* enyelgéseit egyedül magyarázám“ (vagyis fordítám magyarrá), mondja Perecsenyi Nagy László.⁴ — De ha a két említett fogalomkör érintkezik is egymással, az alábbiakban mi mégis a szorosabb értelemben vett műfordítás fogalmi területén igyekszünk megmaradni, bár a rövidség kedvéért többnyire csak a „fordítás“ szóval élünk.

3. *A lefordítandó nyelv.* — Közzellemi megújulásunk idejének kezdő évtizedeiben elszomorítólag, de magátólérteendően jellemző, hogy sokan át sem tudják érezni a nyugat-európai műveltség áramába való bekapcsolódás szükségese-

² U. o. 1780. 800. l.

³ Magyar Museum I. 187. l.

⁴ Publius Ovidius Násónak enyelgése. 1820. 27. l.

ségét, s elvi álláspontjuk mintegy az „extra Hungariam...” nyelvi-irodalmi változata.

Nyelvedet elveszted, ha vidéki vizek be ereszted,

Tiszta Tiszára eredj, tiszta Dunába feredj.

Meg ne zavard Franttzal, se Deák, se Görög, se Labanttzal...⁵

Ez a névtelenül (de talán épen ezért sokak nevében) megjelent riadó eléggé mutatja, hogy a *Magyar Hirmondónak* ekkor már nem Rát Mátyás volt a szerkesztője. — Péteri Takács József is felszólal idegen nemzetek költészetének áthonosítása ellen:

Mért menne a magyar más nemzet földére,

Hogy virágot szedjen s tűzzön énekére?⁶

Csak természetes, hogy az ilyen ember, mikor verset ír, nem tud a maga lábán járni, hanem latin és német hatások akaratlan tolmácsolója. — Pálóczi Horváth Ádám az önmaga költői eredetiségét félti a német és a francia irodalom hatásától,⁷ általában a modern idegen nyelveket dacosan igyekszik figyelmen kívül hagyni, de igyekezete szintén sikertelen marad: a Kazinczytól német fércműből átdolgozott *Bácsmegyei* senki számára nem jelent olyan könnyhullató gyönyörűséget, mint Horváth Ádám számára, s próbakép fordítani kezdi Racine egyik tragédiáját, a négyesével összerímelő magyar tizenkettős verssorok mellé odajegyvezve az eredeti francia szöveget is.⁸ A német nyelv és irodalom iránti, bizonyára tudatosan vagy tudattalanul politikai színeződésű, vagy pedig klasszikai egyoldalúságból származó ellenszenv nem egynél megnyilatkozik még java íróink közül is. Kreskay Imrét mint a csekély tehetségű, műkedvelő poéták képviselőjét szolaltatjuk meg, idézén tőle e sorokat:

én a német szóban

Gyakorlatlan vagyok, mint Nyul az úszóban.

Nem tudom, miről ír, tudni sem kívánom,

Sőt megvallom, hogy nem érthetem, sem bánom...;

szívesebben olvas a magyaron kívül deák és olasz könyveket.⁹ De a magyar műfordítás érdemes úttörőjéről, Baróti Szabó Dávidról is feljegyezte megrovólag Kazinczy: „németül nem tud, s örült, hogy nem tud”.¹⁰

Érdekesebb is, tanulságosabb is az, amit megújhodáskori íróink *esztétikai* szempontból mondanak azokról az idegen nyelvekről, melyek nyelvünk és irodalmunk fordítás útján

⁵ Magyar Hirmondó 1785. 512. l.

⁶ Lásd: Pintér Jenő Magyar Irod.-története IV. 482. l.

⁷ U. o. IV. 514. l.

⁸ Magyar Hirmondó 1786. 140. l.

⁹ Költői levelezések. Régi Magyar Kvtár XXII. (1906.) 37. l.

¹⁰ Pályám emlékezte. (Abafi-kiad.) 52. l.

való fejlesztése érdekében leginkább megérdemlik a figyelmet. E kor leglázasabb sietségű magyar műfordítójának, Péczeli Józsefnek *Mindenek Gyűjtemény* című folyóirata az V. kötet elején tudományos cikkekben ad jellemzést a görög és a latin nyelvről, alkalmilag a németről is, más írók és folyóiratok pedig a franciát, az olaszt, az angolt is bevonják vizsgálódásuk s a magyar nyelvvel való összehasonlító eljárásuk körébe. Bacsányi János a nyugateurópai modern nyelveken szemlét tartva, így nyilatkozik: „Vagynak szegény és gazdag, hathatós és erőtlén, könnyen hajló és hajlíthatatlan nyelvek sat. Ahonnét kitetszik, hogy nem mindegyik egyenlőül alkalmas a fordításra“; legkönnyebben fordíthatónak mondja az olaszt, e tekintetben különösen nehéznek a franciát, a német mintegy középső helyre illik a kettő között.¹¹ A hangzás esztétikája szempontjából a német nyelv majdnem kivétel nélkül a legrosszabb osztályzatot kapja a magyar írók-fordítók részéről; a *Mindenek Gyűjtemény* nem valami választékos módon állapítja meg: „Mi úgy gondolkozunk, hogy a' Német Nyelv igen kemény, és hogy nem tsak azoknak torokokat nyúzza, a'kik azt beszélik, hanem azoknak füleiket is, a'kik azt hallgatják“,¹² s mindössze azt az erkölcsi vonatkozású, de furcsán kifejezett érdemét (!) ismeri el, hogy „ez a' Nyelv nem tud tsúfolódni, vagy a' nevetséges dolgokat festeni. Szerentsés hiba! bódog tudatlanság! a'melly... a' közönséget sok botránkoztató otsmány munkáktól megőrizi“ (?)¹³ Még azok a költőink is, akik sokat köszönhetnek a német irodalomnak, magáról a nyelvről igen kedvezőtlen ítéletet mondanak; Berzsenyi „durvá“-nak nevezi,¹⁴ Kazinczy „rút“-nak,¹⁵ Csokonai pedig kijelenti, hogy a magyar nyelv még ebben a mostani „vizimogor“-i, kiműveletlen állapotában is „szebb és alkalmasabb nyelv a legkipiperézettebb német nyelvénél“. ¹⁶ Hogy a magyarral való összehasonlítás pl. a szórend szempontjából is mennyire a német nyelv kárára és szegényére üt ki, Szemere Pál úgy tette szemléletessé, hogy a *Muzáron* III. kötetében 73 lapot töltött meg a következő mondat lehetséges szórendi változataival: „semmi tisztelettel nincs szülei iránt“; a magyar változatok száma: 2355, a németeké: 4! Báróczi Sándor, aki fiatal korától holtáig Bécsben lakott, s kinyomatott fordításai között németből valók is vannak, magyarán megmondja: „a német könyvek egyáltalában nem barátaim, akár kitől 's miként ítéltessem is érette: ki vévén a Chymicus Authorokat“. ¹⁷ Kivételszerű a

¹¹ Bacsányi J. költem. stb. (Toldy-kiad.) 1865. 123. I.

¹² V. köt. 56. I.

¹³ V. köt. 63. I.

¹⁴ Összes m. (Döbrentei-kiad.) 1842. 135. I.

¹⁵ Levelezése II. 302. I.

¹⁶ Összes m. (Harsányi—Gulyás-kiad.) II. 579. I.

¹⁷ Kazinczy Levelezése I. 239. I.

Kölcsey álláspontja; ő a költőiség szempontjából a németet a görög mellé s a latin fölé helyezi; a latin nem poétai nyelv, mert csupa erő, csupa méltóság: „az az ezer féle változás, hajlékonyság, könnyűség, azok a sokat egyszerre jelentő összetett szavak, az a pszichológiai bőség, az a szüntelen új 's ifjodott színbe öltöztetés, melly a görög és német nyelvnek sajátja, távol van a' deáktól“.¹⁸ — A francia nyelv és irodalom a XVIII. század vége felé a legelőkelőbb rangú volt Európában, sőt a világon, de ez a tetőfokra jutott siker és tökéletesség a Kazinczy finom műérzéke számára egyúttal már a fogyatéknak egy fajtáját is jelentette: a veszteglést, továbbfejlődni nem tudást, megpetyhüdést; büszke meggyőződéssel vallotta, hogy némely fontos esztétikai feladatoknak szerencsésebb közege tud lenni a „fiatal“, még meglehetősen nyers magyar, mintsem a francia: „a' Frantzia Nyelv egészen alkalmatlan arra (t. i. Klopstock *Messiasának* fordítására) természeti lágyága 's erőtlensége miatt“;¹⁹ s csaknem fél-évszázaddal e nyilatkozata után körülbelül ugyanezen az állásponton van, mikor a feladat sikeres elvégzésének jóleső tudatában hangoztatja: nyelvünk „megbírja a mit elkényeztetett, erőtlenné tett társai többé meg nem bírnak“,²⁰ t. i. Sallustius tudatosan régieskedő, darabos-homályos-különös stílusának hű tolmácsolását.

Az olasz nyelv könnyen fordíthatóságára vonatkozólag már idéztük Bacsányi véleményét; a szépen elméletileg is szívesen gyönyörködő Csokonai avatott füllel élvezte e nyelv dallamosságát; egyébként az olasz és görög nyelv már kívül esett fordítóink többségének ismeret- és érdeklődéskörén, ugyanígy az angol is; a görög nyelvről a *Mindenek Gyűjtemény* (1789—92.) V. kötete közölt dicsőítő cikket, hangoztatva, hogy ha a görög fogadtatott volna el Európában „a' Tudósok között fenn forgó közönséges Nyelvnek... ezerszer nagyobb hasznára 's boldogítására szolgált volna, mint a' Deák Nyelvnek fel vétettetése“; s csak 1817-ben kezdi Döbrentei Gábor a magyar fiatalságot az angol nyelv elsajátítására toborozni, ötletszerűen megvillantva azt a szempontot, hogy a magyar és az angol lélekben esetleg valamelyes rokonság is lappanghat.²¹

De irodalmunk megújhodása korában nem érezték lényegbevágónak azt a kérdést, hogy a magyar fordítás közvetlenül az eredeti szövegből készült-e, vagy már ennek másnyelvű fordításán át. Milton *Elveszett paradicsomát* Baróti Szabó Dávid latin átdolgozásból, Bessenyei Sándor pedig francia fordítás alapján tette át magyar nyelvre; Bacsányi

¹⁸ Irod.-tört. Közlem. 1917. 468. l.

¹⁹ Magyar Museum I. 157. l.

²⁰ Sallustius épen maradt minden munkái. 1836. VI. l.

²¹ Erdélyi Múzeum VII. füz. 191. l.

szemelvényes, Kazinczy teljes Osszián-fordítása, s utóbbi íróknak *Hamlet*-fordítása német szövegek alapján készültek, Bessenyei György *Pope Essay on man*-jét és Lucanus *Pharsaliáját* egyaránt francia közvetítéssel magyarította, úgyszintén Péczeli József Young és Hervey műveiből szemelvényeket; Csokonai is *Pope Elrabolt hajfűrtjét* francia folyóbeszédből dolgozta át. Már korábban is ilyen eljárás módra adott példákat Faludi Ferenc is, kinek munkái részben már az irodalmi megújhodás idején jelentek meg. Péczeli József folyóirata az akkortájt nagyhírű Richardson regényeinek magyar fordítására így iparkodott a vállalkozó kedvet felébreszteni: „Ha valaki az Anglus nyelvet nem érti, bátran által teheti a' Frantzia fordítás után...”²² Sem a fordító, sem az olvasó nem tartotta ezt a kérdést feszegetni valónak, s csak az utókor ember mosolyodik el akaratlanul is az efféle „szórul szóra” történő forrás-idézeten: „Voltér Ur szórul szóra így ír azon Királynénak (t. i. Krisztinának) akkor tett dolgáról: *Die Protestanten redeten ihr zwar übel nach...*” stb.²³

Nem az volt a fontos, hogy melyik idegen nyelvről van szó; mindegy az, csak idegen legyen, s a magyar író összemérhesse vele a magáét, a maga elhanyagolt, de minden másnál kedvesebb anyanyelvét. A nyelvek közötti szépségverseny különösen Kazinczy számára volt örökösén időszerű téma, kifogyhatatlan élvezetforrás, valóságos szenvedéllé fokozódó inyenység. A magyar nyelv iránti szerelmes rajongás őbenne nem vált oktalansággá, mely sok kortársát az idegen nyelvek elől való gögös, helyesebben szólva: gyáva elzárkózásra bírta, — Kazinczy okosan megérezte és tudta, hogy a győzelemnek csak akkor lehet ránk nézve értéke, ha megbecsülni való és meg is becsült „ellenfelekkel” szemben vívtuk azt ki. Kezdetről fogva nagy kedvét lelte abban, hogy honfitársai számára *kóstolót* adjon a nevezetesebb európai nyelvek sajátos zamatából; tudja magáról, hogy még ha értelmünk nem boldogul is az ilyesmivel, a szemünk-fülünk útján belopakodik a lelkünkbe, s ízlésünktől ítéletet vár. *Orpheus* c. folyóiratában két olasznyelvű versszakot közöl fonetikus átírással,²⁴ ezt a Rousseautól átvett megjegyzést csatolván hozzá: „Nem szükség ezeknek szavait értenünk, elég ha a hangzatok érzésére *fülünk*, s érzésünknek meg-vallására *egyenességünk* vagyon”. A Kazinczy „egyenessége” elismeri a közölt szöveg alapján az olasz nyelvről, hogy „ennyi kedvességgel a miénk nem bír”, magyar önérzete viszont boldog meggyőződéssel teszi hozzá: „de elég az, hogy többet bír, mint minden más Európai”. Ugyanebben a folyóiratban²⁵ Klopstockból mutat

²² Mindenés Gy. II. 188. l.

²³ Gvadányi József: XII. Károly. 1792. V. l.

²⁴ 1791. II. köt., a júliusi szám borítékának 3. lapján.

²⁵ U. o. az augusztusi szám borítékának 3. lapján.

be szemelvényeket eredeti német szövegben, „szokásom szerint Magyar Orthographiával“. Erdélyi leveleiben²⁶ egy oláh nyelvű verset ad közre, „hogy olvasóim a nyelv hangzásához vethessenek“; a *Pályám emlékezetében*²⁷ egy dánnyelvű versszakot közöl szintén magyar helyesírással. Viszont egy-egy német ismerőse számára magyarnyelvű szövegrészleteket írt át német betűkkel.²⁸

4. *Munka-megosztás és szabad verseny.* — Ez időszak első évtizedeibe jól beleillik, sőt — mondhatni — szervesen odatartozik egy paradox elv érvényesülése. Ez elv egyik oldala az irodalmi viszonyok kezdetlegességében, s az írók dilettantizmusában, egymást idegesítő önbizalom-hiányában gyökeredzik. Ezt a munka-megosztásnak nevezhető elvet megvilágítja a következő néhány adat. A *Mindenes Gyűjtemény* közhírré teszi, hogy ha esetleg valaki hozzákezd Richardson regényeinek vagy Millot történelmi művének fordításához, „ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak“.²⁹ — Ebben a folyóiratban a szerkesztő, Péczeli József bejelenti, hogy, ha még más bele nem fogott, vállalkozik Racine összes munkáinak lefordítására;³⁰ ekkor sietve értesíti őt Fehér György Pozsonyból, hogy Racinenak már vagy két darabját le is fordította, ezért a szerkesztő „igen szíves dolgot tselekedne“, ha ezt a feladatot átengedné neki, hiszen multkor Voltaire *Brutus*ának is már több mint a felét lefordította volt, s csak akkor tudta meg, hogy más már megelőzte ebben;³¹ Péczeli aztán megnyugtatta Fehért: átengedi neki az egész Racine fordítását;³² meg is tehette ezt az engedményt, hiszen maradt még számára elég feladat: Racine összes művein kívül ugyanis bejelentette az említett líradásban még Shakespeare (!) legszebb darabjainak, Homérus *Iliás*ának és Milton *Elveszett paradicsom*ának folyóbeszédű lefordítására irányuló tervét. Péczeli jószívű engedékenysége másképen is megnyilvánult: *Henriás*-fordításának második kiadását már két év óta halogatta, még pedig azért, hogy a konkurrens vállalat, Szilágyi Sámuel *Henriás*-fordítása is „el-keljen“.³³ — K. Boér Sándor Barclajus *Argenis*ét lefordította, s nyomtatás közben sajnálattal értesül, hogy „hasonlóban fáradozó Bajnokra akadott“.³⁴ Ilyen óva-

²⁶ Munkái. (Abafi-kiad.) IV. 190. l.

²⁷ U. o. III. 146. l.

²⁸ Például: Levelezése II. 246.

²⁹ II. 188. l.

³⁰ IV. 47. l.

³¹ IV. 155 l. (T. i. a *Mindenes Gy.* IV. 47. lapja jelentette, hogy Göből Gáspár úrnál készen van a *César* és *Brutus* fordítása.)

³² IV. 157. l.

³³ IV. 73. l.

³⁴ Magyar Hirmondó 1792. 218. l. (A másik fordító: Fejér Antal.)

tossági híradásokat más folyóiratok is közöltek.³⁵ E lépéseikben a jelesebb írókat csakugyan a munka-megosztás korszerű és észszerű elve vezette, az átlagos tehetségű, műkedvelő írók óvatosságának azonban inkább a versenytől, a másokkal való összehasonlítástól húzódozó idegeskedés volt az oka; ők első-sorban hazafias érdemet láttak műfordítói tevékenységükben, s ennek az érdemnek a szépsége elhomályosulna, ha ugyanazt a feladatot másvalaki is elvégezné épolyan jól, vagy talán még jobban.

De egyidejűleg ennek a maga szempontjából elfogadható elvnek az ellentéte is jelentkezni kezd és érvényesülni igyekszik, legalább is ugyanannyi joggal, mint amaz. Már az öreg gróf Ráday Gedeon, amikor fordítási próbát ad Vergiliusból, az esetleges versenytársakra gondolva megjegyzi, hogy nyelvünk „mentől több hasznot reménylhet“ ugyanannak a munkának több kézzel történt fordításából; de még jobban meg akarván őket nyugtatni, kijelenti, hogy a Vergilius-fordítást nem folytatja tovább.³⁶ — Young *Éjtszakáiból* ugyanazt a részletet kétféle magyar fordításban közli a *Magyar Hirmondó*, mert „nem árt ha több fordításban leszen is a’ mellyből a’ Hazafiak, és a’ maradék választhasson“.³⁷ — Az ellentétes két elv néha össze is ütközött egymással; Báróczi Sándor rossz néven vette Kazinczytól, hogy Marmontelnek olyan munkáit is lefordította, amelyeknek megmagyarosítását ő (Báróczi) már korábban elvégezte; viszont a Kazinczy álláspontja szerint „classicus Íróknak az a sorsuk, hogy tisztelőik egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejeket“.³⁸ — Ez az elv lassanként háttérbe szorította a vele ellentétes korábbi álláspontot; Fábchich József már nem azért jelenti be nagybúszkén a görög tragikusok lefordításának évekre szóló programját, „hogy valakit Szofoklesnek, Euripidesnek lefordításátul el intsek, hanem tudományos vetélkedésre meg hívjak akárkiket... Itélő Birónak választom, és Solenniter Denominalom az Posteritást“.³⁹

5. *Van-e haszna a fordításnak?* — Már a 3. pont alatt láttuk, hogy sokan elvileg ellene voltak minden fordítói munkának; szerintük az ilyesmi csak kárára volna a tisztaságában tökéletes magyar nyelvnek. De még azok között is, akik nem lóhátról néztek le erre a kérdésre, némelyek eleinte bizony nagyon tartózkodó, hűvös álláspontot foglaltak el. A *Magyar Hirmondó* második évfolyama egy francia munka magyar fordításáról közölve hírt, kifejezést ad annak az elvi

³⁵ Például: Hadi és más nev. tört. II. (1790.) 408., IV. (1791.) 27., 808., (Bétsi) Magyar Musa 1787. 781. l.

³⁶ Gr. Ráday G. ö. m. 1892 (Olcsó Kvtár.) 73. l.

³⁷ 1784. 285. l.

³⁸ Irod.-tört. Közlem. 1917. 261. l. — Hasonló példák: u. o. 1918. 211. l., Hadi és más nev. tört. IV. (1791.) 810. l.

³⁹ Pindarus stb. ford. 1804. 361. l.

aggodalomnak, hogy a fordítások sok magyartalanságot hozván át nyelvünkbe, kárt is okozhatnak. „... De mit tenni?” ezzel a furcsa kételkedő-lemondó kérdéssel végződik a könyvismertető cikk.⁴⁰ Tagadhatatlan, hogy az idegen nyelvekkel való foglalkozás sokféle nyelvi magyartalanság beszűrődésének lett a csatornájává; néha nem is maga a fordítás alatt levő munka az oka a magyaros stílus elleni vétségnek: a fordító nyelvérzéke már korábbiól való fertőzöttséget mutat.⁴¹ Pár héttel később szintén a *Magyar Hírmondó* egy másik fordítás elkészültét jelentve, megjegyzi: „a fordítás tsak árnyéka lévén az eredeti munkának, soha azzal nem ér, nem is érhet”;⁴² ez a nyilatkozat a fordítás „haszná”-nak is meglehetősen csekélyfokú értékelésére vall. De néhány év múlva Bacsányi, az ő úttörő tanulmányában, hangsúlyozván a fordítói feladat nagy nehézségeit, kijelenti, hogy „a jó fordításnak haszna is megbecsülhetetlen”.⁴³ Ez a helyes álláspont gyorsan el is hallgattatta a fentebb említett kishitű vélekedéseket.

6. A fordítás „hűség”-ének kérdése. — A fordítói munka nagy jelentősége hamarosan behatol íróink tudatába, s a fordítói tevékenység fogalma mintegy önnön dialektikájának parancsára azonnal kitermeli magából az egymás ellentétévé sarkított két végletet: a fordító vajjon másol-e vagy társ-szerző? Nagyon nehéz, sőt megfejtethetlen kérdés, mert igazában nem két végletet, hanem egy egységes folyamat végtelenül sokféle fokozatát rejti magában.

Érdekes, hogy a fordítói feladatra vonatkozó, egymással ellentétes kétféle elméleti álláspont egyidőben jut szóhoz irodalmunkban, s természetesen mind a kettő maga is fordítás-szerűen, illetőleg kölcsönzéseképen. A másolást kívánó szigorú elméleti álláspontnak Bacsányi János a képviselője (*Magyar Museum* 1788.), a nagy önállóságot megengedő, sőt megkívánó állásponté a Péczeli József folyóirata (*Mindenes Gyűjtemény* 1789.); amannak külföldi mintája, forrása a német Gatterer, emezé a francia D'Alembert, de a szigorú álláspontú Bacsányi önálló tanulmányban dolgozza fel német mestere elveit, a *Mindenes Gyűjtemény* a szabadság-hirdető fordítói jogkört önállótlanul, referátumszerűen közli.

⁴⁰ 1781. 148. l.

⁴¹ Figyeljük meg pl. a következő, rendkívül magyartalan szórendű mondatot: „En annak a' nagy Uliessenek, a' ki Görög-ország' Királyai között, kik elpusztították ama' kevély Trója várát, melly egész Ásiában olly' híres vólt, leg-bőltsebb vala, a' fia vagyok”. (Fenelon: Telemakus. Ford. Zoltán József. 1783. 92. l.) ; az eredeti szöveg így kezdődik: „Je suis le fils du grand Ulysse...”, tehát a fordító még a szolgai másolás nevében sem háríthatja át francia mintájára a felelősséget a magyaros szórendnek azért a durva megsértéséért, melyet a birtokos-jelzőnek a birtoktól való messzire dobásával követett el.

⁴² 1781. 171. l.

⁴³ Magyar Museum 1788. (Lásd: Bacsányi J. költem. stb. 1865. 115.)

Bacsányi előrebocsátja azt a megállapítást, hogy a fordítás nem olyan könnyű feladat, mint sokan hiszik; „nincs ennél nehezebb a nyelvekre nézve”. Igazat kell adnunk neki, ha megtudjuk egy képletes és egy szó szerinti értelmű mondasából, hogy miben látja ő a fordító feladatát. Ama meghatározás így hangzik: „En a könyveknek egyik nyelvből a másikba való fordítását közönségesen úgy nézem, mint a képirásban a copíálást, másolást”;⁴⁴ emez: „a fordításban, amennyire lehet, a beszédnek részecskéit is meg kell tartani. Kétségkívül van az, hogy igen sokszor az egész kerekbeszédnek hathatósága csak e szócskának: és, ott lététől, vagy elhagyásától függ”.⁴⁵ A lelkiismeretes Bacsányi ezért tett Oszsián-fordításához olyan nagyarányú előkészületeket, hogy végül tervének csak elenyésző kis részét tudta megvalósítani: megszerezte az összes európai fordításokat, várta Angliából az angol és (sorközi, szó szerinti) latin fordítással ellátott eredeti kelta szöveget, Skóciából rajzokat s egyéb segédeszközöket.⁴⁶

Mennyire más fogalmai vannak a fordító feladatáról Péczelinek! Folyóiratának mindjárt az első kötetében azt magyarázza el, hogy D'Alembert „három nevezetes hibákat kárhoztat a Fordítókban”. Az első hiba az, hogy a fordítók megelégszenek a másolói szereppel, pedig az volna a kötelességük, hogy a szerzőknek versenytársaivá legyenek; a második hiba a fordítók nyelvi félénksége; nem mernek újszerű, merész kifejezéseket megkockáztatni; a harmadik hiba az, hogy „az eredeti Író, vagy jó vagy rossz, végtől végig lefordítják”, pedig szabad tetszésük szerint kellene válogatniok a munka lefordításra érdemes és nem érdemes részei között.⁴⁷ Péczeli fordítói elve és gyakorlata hamarosan ismertté is lett, már jóval a D'Alembert-re hivatkozó fentebbi cikk megjelentése előtt. *Henriás*-fordításáról mindjárt megállapítja a *Magyar Hírmondó*, hogy „Voltairenek inkább titkos gondolatát, mint szavait igyekezett tolmácsolni”.⁴⁸ Zayre-fordítása (1784.) elé Horatius *Ars poeticájából* ezt a részletet függesztette jellemző jellegül:

Non verbum verbo curabis reddere fidus
Interpres...

Míg Horatiusra hivatkozhatik, addig nincs baj. De Youngfordítására vonatkozó előzetes hírlapi reklámja már aggasztó túlzásba téved. „A'mi a' fordítást illeti, arról merem azt ígérni előre, hogy nem csak a' Német és Frantzia fordítást, hanem

⁴⁴ Bacsányi J. költem. stb. 1865. 201. l.

⁴⁵ U. o. 204. l.

⁴⁶ U. o. 263. l.

⁴⁷ Minden Gyűjtemény (1789.) I. 119—122. l.

⁴⁸ 1784. 386. l.

magát az Originált-is meghaladja annyiban, hogy a' Magyar nyelvnek hathatós szépsége nagy részént megtisztította ezt a' Munkát attól a' komor Melánkholiától, a'melly talán némelly Olvasókat el-idegeníthetne...⁴⁹ Hogy a magyar fordításból hiányzik az eredeti munkának jellegzetes sötét hangulata, ezt a magyar nyelv érdemül hirdetni, s a fordítást az eredetinek föléje helyezni: az ilyen „álláspont“-ból már hiányzik a kellőfokú komolyság. Kazinczy nem is állotta meg, hogy — noha nem tudott angolul — Young *Éjtszakái* közül az elsőnek a kezdetét le ne fordítsa „szorosan az Anglus szerint“, az eredeti versformában, rímtelen ötös jambusokban⁵⁰ (Péczei fordítása prózában készült). Egyébként Kazinczy elismerte, hogy a Péczei fordítása, mely az eredeti munka komor, gyötrő hangulatát „édes szomorúság“-gá kendőzi, jobban megtalálja az utat az olvasók átlagához; „de annak, a'ki a' Hazai Nyelv' elő-vitelére törekedik, nem annyira azt kell óhajtani, hogy még a' tanulatlanok által is megérttetesék, mint azt, hogy azoknak, a'kiknek számok igen is kevés, javallását meg-nyerhesse“. Csakhogy itt meg már Kazinczy is túloz és egyoldalúskodik; Péczelire és Kazinczyra — más-más szempontból — egyaránt szüksége volt a serdülő amgyar irodalomnak. Kazinczy, bármennyire lenézte is Péczei „mázoló“ módszerét, az olvasók szélesebb körére teendő hatás érdekében időnként maga is kénytelen volt magasrendű fordítói elveiből valamit engedni; pl. Sallustiusból kétféle fordítást szándékozott kiadni, „az egyik szorosabb, a' másik francia izlésű az az tág és cifra fordításban lesz“.⁵¹

A bécsi franciás műveltség neveltje, Bessenyei György természetszerűen a „tág“, a szabadabb fordítói módszert alkalmazta; elmondja, hogy az *Embernek próbáját* francia szövegből fordította, de nem „sorrul sorra, szórul szóra“, mert a két nyelv különbözősége ezt nem engedte volna meg úgy, „hogy a munka másfelől minden erő, méltóság nélkül valóvá ne legyen“. Később, második kiadást tervezve, igazítani akart a szövegen, de belátta, hogy ez lehetetlen, újraírta hát inkább egészen, „úgy, hogy inkább magaménak mondhatom, mint a Póp munkájának“. Fontos, bár nem tisztázott értelmű megjegyzése az, hogy „az anglus gondolatok nyelvünkön idegenek, és kedvetlenek. Lágyítani kellett (őket)...“⁵²

Hogy a fordítói munka szorosabb és tágabb határok közt mozgó elvszerűsége hova-tovább tudatossá, mintegy elméletileg is iskolázottá tette íróink fordítói eljárását, eléggé bizonyítja pl. Háló Kovács Józsefnek, Csokonai osztálytanítójának a maga *Aeneis*-fordítására vonatkozó megjegyzése, amely

⁴⁹ (Béti) Magyar Musa 1786. 446. l.

⁵⁰ Magyar Museum I. 98—102. l.

⁵¹ Levelezése IX. 118. l.

⁵² Lásd: Régi Magyar Kvtár XXX. 103. l.

valósággal úgy hat ránk, mintha egy kései utód irodalomtörténeti távlatból mondana szabatos meghatározást, összehasonlítva egymással Kovácsot és a *Henriás* két magyar fordítóját; Kovács t. i. így jellemzi a maga fordítói módszerét: „...Egy szóval, igyekeztem ama' tudós hazafiaknak, Szilágyinak, és Péczelinek Fordításai között, a' közép úton járni.”⁵³

7. *Folyó és kötött beszéd.* — A fordítás legmagasabbrendű fajtáját a kötött formájú költői művek alakilag is hű tolmácsolásában szokás látni. A folyóbeszéd művészi szépségének titkát mai napig sem tudjuk törvényszerűségi alapon megfejtetni, száz-százötven évvel ezelőtt pedig még ritkább jelenség volt a műérzéknek az a kivételes foka, amely a prózában írt idegen szövegekből is kihallotta a költőiség zenéjét, s e tekintetben is kísérletet tett a magyar nyelv versenyző képességével. A magyar próza művészi lehetőségeinek úttörő mestere: Kazinczy; egyik legfogékonyabb tanítványa: Csonkai. Finom megjegyzése ez utóbbinak pl. a következő: A Gessner prózájában van „a szóknak és sentenciáknak némi-nemű titkos kimérséklése, folyása és harmóniája... A ki egyszer jó poéta, annak a munkája, ha más nyelvre folyóbeszédre fordítják is, csak poesis marad az”;⁵⁴ szép gyakorlati igazolása ennek a tételnek éppen Kazinczy Gessner-fordítása (1788).

De irodalmunk e serdülő korszakában a prózai fogalmazáshoz általán nem esztétikai megfontolásból folyamodtak íróink, hanem inkább megalkuvásból: a magyar nyelvet ekkor még nem érezték eléggé fejlettnek arra, hogy az idegen-nyelvű verses remekművet mindig sikeresen fordíthassák le alaki hűség tekintetében is. Éppen ez a folytonos birkózás a fordítói feladat nehézségeivel, fordítóinknak az a szakadatlan, megható lelki hullámozása, hogy munkájuk esetleges siker-telenségéért a fejletlen magyar nyelvre hárítsák-e a felelősséget, vagy pedig inkább a saját egyéni gyarlóságukra hivatkozva, rajongó büszkeséggel minősíthessék a magyart a világ legtökéletesebb nyelvének: éppen ez ad valami olyan vonzó kedvességet műveiknek, amilyen csak a még fejlődésben levő, reményteljes fiatalos irodalomnak tud a sajátosága lenni.

Kötetlen vagy kötött formában-e, illetőleg ez utóbbinak milyen változatában történjék a fordítás: ez a legvitatottabb, legállandóbb kérdés. Az Ossziánt versben fordító Bacsányi tudatja Virág Benedekkel, hogy fordítása nagyon tetszik Báróczinak; „de tudod, hogy ő nem poéta, s következendőképpen a *versről* nem ítélni, nem is ítélni; s gondold el, mégis jobban tetszik neki így, mint folyóbeszédben”.⁵⁵ Íme a prózát

⁵³ Magyar Éneis I. (1799.) XIII. 1.

⁵⁴ Ö. m. II. 517. 1.

⁵⁵ Bacsányi J. költem. stb. 1865. 260. 1.

lenező „poéta“ büszkesége! Igaz, hogy nem is haladt sokra a verses Osszián-fordításban; viszont engesztelhetetlen ellenfele, Kazinczy megalkudott a helyzet nehézségeivel, s másfél évtized múlva kiadta magyarul az egész Ossziánt, de — prózában, el kell ismerni: nagy stilművészetű, hangulatosságra törekvő, tudatos költőiségű prózában. Kazinczy Klopstock *Messiását* is lefordította folyóbeszédben, s honfitársainak ízlésbeli elmaradottságát okolta azért, hogy mindössze 13 előfizető jelentkezett e munkára; de mikor egy emberöltőnyi idővel később is prózában fordította le egy német nyelven verselő magyar főpap vallásos eposzát, akkor a megváltozott közizlés nemcsak mellőzéssel, hanem támadással is értésére adta, hogy a magyar nyelv fejlettsége már igazán idejét-multtá tette a verses idegen munkák prózában való magyar tolmácsolását. Hogy azonban Kazinczy a kötetlen és a kötött formát nem csupán abból a szempontból mérlegelte, hogy melyiket könnyebb és melyiket nehezebb alkalmazni, bizonyítja pl. az, hogy Herder paramythjairól, melyeket prózában már 1793-ban lefordított volt, 1807-ben ezt írja Kiss Jánosnak: „Nekem az a gondolatom jött, hogy a Paramythekeket versekbe kellene dolgoznom, noha Herder is csak prózában írta. Tagadhatatlan az, hogy a poetai darabnak poetai lepelben illik megjeleníteni.“⁵⁶ ... Lám, a két makacs ellenfél, Bacsányi és Kazinczy mégis csak találkozik egymással azon az állásponton, hogy a szorosabb, magasabb értelemben vett „poétaság“-hoz a verses külső is hozzátartozik.

Igen, a verses forma. Itt lép elénk egyszerre az óklasszikai időmértékes verselés módja és maga kivételes nagy jelentőségével. A csak újdonságként ízelgetett nyugateurópai kultúrával szemben az ókori latin remekírók művei évszázadok óta iskolai főtáplálékát adták a magyar nemzet értelmiségi, elsősorban köznemesi rétegének, tehát az ilyen művek lefordítása majdnem minden könyvolvasó magyar embert érdekelt többé-kevésbbé. Ez az egyik fontos szempont. A másik pedig az, hogy az óklasszikai, görög-latin remekművek alakilag hű fordítására versechnikai tekintetben a magyar nyelv csakugyan alkalmasabb, mint Nyugateurópa nagy és művelt nemzetei közül bármelyiké. Óriási erkölcsi erőforrás volt ez a metrikai igazság az akkori magyar nemzedék számára; a már-már végzetessé válni kezdő kishitűségnek, a nemzeti öntudatbeli súlyos megrokkantságnak ez lett egyik felvillanyozó hatású orvossága. A délibábos, önámító hazafiaskodás ál-érvei mellett íme egy valódi ok, mely büszkévé tehetett bennünket a fordítások csereforgalmának világversenyében. Ma is mily meghatározó olvasnunk Csokonai lázas és türelmetlen büszkeségét, mely nyelve iránt eltölti: Anakreon negyedféljambusos versformájáért „majd meghalnak a napnyugoti nemzetek, s ha

⁵⁶ Munkái (Abafi-kiad.) II. 291. 1.

a spanyol a maga parancsoló hideg *a* betűit, az olasz az ő egybeolvadó gömbölyeg szavait, a német a sok diftongust és schevátlan consonansait erre a téjoszi taktusra rákényszerítheti, boldognak tartja magát és anyai nyelvét, s igazságtalan örömében truccol a néhai Jóniának dicsőségén. Hát te Árpád nemzete! mikor fogod közönségesen érezni, hogy a te nyelved — és egyedül a te nyelved — alkalmatos a görög Múzsák hasonlíthatatlan hármóniájára?⁵⁷

De nem is a kurta anakreoni sorocska az igazi verstani ihlető minta, hanem a hexameter, a distichon s a lírai strófaszerkezetek, vagyis: Vergilius, Ovidius, Horatius művei. Elfogultságig, egyoldalúságig fokozódik az ezek iránti szeretet igen sok írónkban, úgyhogy az egyetemes látókörű, sokoldalú Kazinczynak nem is tetszik az ilyen túlzás. Megrója Baróti Szabót, hogy „nem tudná megfogni, mit lehet szeretni Gessneren. Az vala jó a mi hexameterekben volt írva, hol rosszúl volt is“.⁵⁸ Mi nem csodálkozunk Baróti mámoros hexameterimádatán, hiszen a magyar nyelven a görög-római metrumok olyan szépek, hogy az ilyen versformák legnagyobb magyar lírai költőjéből, a világirodalmi színvonalú Berzsenyiből is íme miként robban ki a sűrűvérű „metrikai“ magyar büszkeség: „a' német metrum' medve tánczához, a' magyar kapuczedula is pindaroszi darutáncz...“⁵⁹ Az időmértékes magyar verselés tökéletessége vitán felül állt; nem lehetett vele kapcsolatban egyében összeveszni, mint prozódiai harmadrangú kérdéseken, pl. hogy mássalhangzó-e a magyar *h* vagysem, van-e elisio és hiatus a magyar versben vagy nincs, stb.

Mindazonáltal a rimes, régi-magyar verselésmódnak is megvoltak a nem kevésbbé büszke hívei; miért szorulnánk mi idegen versformákra? ez a felfogás voltaképen testvérhajtása annak a másiknak, hogy csak a görög-római verselés-mód az igazi költészet, s a görögökön és rómaiakon kívül sehol a világon nem tudják a mértékeket olyan diadalra juttatni, mint nálunk, — mind a két álláspont a magyar sovinizmus gyökeréről táplálkozott. A francia alexandrinus, ha jambusi lejtésével nem törődünk, egyezik a régi magyar epikai versalakkkal, a Zrínyi-sorral; Pálczi Horváth Ádám váltig kardoskodik a négy-négy Zrínyi-sor összerímeltetése mellett, s még Racine egyik tragédiáját is Zrínyi-strófában kezdte fordítani, — de Péczeli, Bessenyei és mások a szaporább fordulatú párosrímes tizenkettős sorokat tették népszerűbbé. A maga nemében egyedül áll e versalakra vonatkozó reformjavaslatával Kovács Ferenc; ő lefordította Voltaire *Brutusát* párosrímű alexandrinusokban, de a sormetszet nem két egyenlő félre osztja a sort, hanem 5 és 7 szótagra, pl.

⁵⁷ Ö. m. I. 197. l.

⁵⁸ Munkái (Abafi-kiad.) III. 52. l.

⁵⁹ Ö. m. 1842. 135. l.

Aronsz ! mikor mi
 ő nékie alájja
 Adók magunkat ;
 az esküvés formája ... stb.⁶⁰

Megújhodáskori irodalmunkban egyideig divatos volt a tizenöt szótagú hosszú sor (kettő-kettő rímelt össze egymással) ; de lassanként ráuntak költőink, mert az olyan-amilyen sorvégi rím nem igen tudott segíteni a nagy szótag-tömeg hosszadalmas és pongyola prózaiságán ; Csokonai találóan állapította meg róla, hogy voltaképen egy nyolc- és egy hét-szótagú sorból esetlenül összeragasztott „kintornáló versóriás”. Főként azért ragaszkodtak hozzá műfordítóink közül is többen, mert egy-egy görög vagy latin hexameter tartalmát aránylag legjobban bele lehetett gyömöszölni az ilyen hosszú sorba (Vergilius *Georgicon*jának egy részét maga Csokonai is így fordította⁶¹) Általában gyakran olvassuk ebben az időszakban egy-egy fordítónkról, hogy ezt és am azt az idegen költeményt „ugyan annyi számú, s lábú versekbe foglalta”,⁶² de az ilyen megállapítást legtöbbször nem szabad szó szerinti értelemben elhinnünk ; a gyakoribb eset bizony inkább az, hogy a magyaros verselésű fordítók kezén egy distichonból álló epigramma négy, sőt nyolc alexandrin sorra hígul fel, de az időmértékes versalak alkalmazása esetén is hosszabbá nyúlik a szöveg : Rájniss a vergiliusi tíz ecloga 828 sorát 911-re szaporítja, Baróti Szabó Dávid pedig *Aeneis*-fordításában az eredeti szöveg terjedelmét 1334 hexameterrel, az egésznek egyhatedrészével növeli meg.⁶³ A magyar nyelv nem tud még ekkor eléggé tömör lenni, a hosszú szavak, a lompos és halmozott kötőszók, főként pedig az idegen találó kifejezések helyett a kacskaringós körülírásokra való gyakori rászorulás megakadályozza legjobb íróinkat is a teljes siker kivívásában.

8. „Szűk”-e a magyar nyelv ? — Főként ilyen vonatkozásban érthető meg, hogy legjobb íróink „szűk”-nek érezték és mondták a magyar nyelvet, noha egyébként istenítették és az életüket is feláldozták volna érte. A fordítói gyakorlat rákényszerítette íróinkat, hogy megpróbálkozzanak a nyelvünk „szűk”-ségén való segítség minden lehető eszközével. A legközvetlenebbül kínálkozó eszköz az volt, hogy az egyelőre kellőképen le nem fordítható idegen szókat átvették a magyar szövegbe ; Kazinczy bőségesen alkalmazta ezt a módot, de túlzásai között is mindig tisztában volt azzal, hogy a stílszerűség szempontja csak némely műfaj körében engedi meg a modern társadalmi életre vonatkozó idegen szavak rendszeres

⁶⁰ Lásd : Irod.-tört. Közlem. 1918. 216. l.

⁶¹ U. o. 1925. 252. l.

⁶² Ezt Péczeli Henriás-fordításáról mondja a Magyar Hírmondó 1784. 386. l.

⁶³ Irod.- tört. Közlem. 1831. 146., 147. l.

használatát. Nagyon helyesen érezte, hogy a betegségnél is rosszabb orvosság volna az idegen szavaknak körülírással való megmagyarosítása; manapság már elámulunk a Kazinczytól mélységesen tisztelt és bírálólul felkért idősb gróf Ráday Gedeon megjegyzésén, aki a Kazinczy Gessner-fordításában előforduló idegen szónak, a *naïvetének* helyébe ezt a kifejezést ajánlja: „az természeti ártatlansággal egyelített nyájasszóllásnak módgya...“⁶⁴

Halaszthatatlan szükség lett tehát lehetőleg jóhangzású és rövid, főképen pedig kifejező *egyes* olyan magyar szókra, amelyek az erkölcsi, költői stb. fontosabb fogalmak idegen neveinek egyértékű, méltó párjaiként szerepelhessenek a fordításokban. Kazinczy és néhány író társa példás buzgalommal bűvárolta át régebbi irodalmunk termékeit, hogy egy-egy feledésbe merült jó kifejezéssel segítsenek magukon; a tájnyelv szókincsére is kiterjedt a figyelmük, — de a hiány még így sem volt kielégítően pótolható: új szavakról is gondoskodni kellett. Egy-egy új szó megalkotása vagy kitalálása pillanatnyi ötlet vagy szeszély eredményének látszik (igen sokszor csakugyan nem is volt egyéb), de gyakran komoly előtanulmányból és fejtörésből született meg. Nem megható-e Kazinczynak Fazekas Istvánhoz írt levélbeli értesítése: „Midőn lányom csaknem a' halállal küzdött, Szemere Pálnak kívánságára a' Spiritus, Universum és Modestus általam feltalált és megtalált neveikről dolgoztam a' fájdalom' elűzésére egygy dissertatiócskát, ... mintegy 2 árkus lesz...“⁶⁵ Szentmiklóssy Alajos Helmecky Mihályhoz írt egyik levelében így ajánl egy elvonás útján csinált egytagú, rövid főnevet: „Mit gondolsz a' *Leh* nem meríti ki jobban a' deák *Spiritus* értelmét, mint *Szellet* (Báthori) *Nemtest* (Horváth (Ádám) *Lölk* (Fejér) *Ihlemény* (Ruszek) *Szesz* (Varga) 's több mások?“⁶⁶ — Csokonai is megteszi a maga javaslatát 1799-ben: „sem a vitéz, sem a bajnok nem tészik ki eléggé a heróst, míg nem akarjuk. Egyezzünk meg valamelyikben, s mindjárt hős lesz akár a bajnok, akár a vitéz, — és csak azon a becsületes úton, a min a németek Heldje“,⁶⁷ s a hős szó még eszébe sem jut; a későbbi kor aztán a hősben „egyezett meg“; a fejlődés fokozatosságára mutat rá Döbrentei Gábor 1814-i megjegyzése: „Hős szóval teszik ki némelly régi Magyar Írók a' Hérost“. ⁶⁸ — Ugyanebben az évben is felhangzik a Kazinczy meg-megismétlődő panasza: „Megengedném én a' Magyaroknak hogy legyen szegény; de az olyanokban lenni szegénynek mint virtus, virtuosus, curiosus, curiositas, fein, höflich, schwär-

⁶⁴ Lásd : Czeizel János : Kazinczy Ferenc élete és működése. I. (1930.) 76. l.

⁶⁵ Levelezése VIII. 346. l.

⁶⁶ Lásd : Irod.-tört. Közlem. 1916. 361. l.

⁶⁷ Ö. m. I. 546. l.

⁶⁸ Erdélyi Múzeum 1814. I. f. 22. l.

merisch, Gedächtniss (memoria), Grundsatz (okfő, principium) gyalázat...⁶⁹ Érdemes volna külön dolgozatot írni a Kazinczy példái között első helyen említett *virtus* szó megmagyarítása körül kifejtett makacs és hosszadalmas, de végső eredményében meddőnek maradt észturnáról, melyből Kazinczy hívei és ellenségei egyaránt kivették a részüket. Dugonics *firfiség*nek fordította,⁷⁰ Baróti Szabó Dávid *erény*nek,⁷¹ Gelei József *tsellem*nek (*virtuosus* = *tsellemes*),⁷² Báróczi különféle jelzőhöz kapcsolt *erkölcs*nek (jó, nemes erkölcs),⁷³ Pálóczi Horváth Ádám és Kenderessy Mihály *derékség*nek,⁷⁴ Kazinczy előbb *csálnak*,⁷⁵ később az „erény” szó megcsontításával *rén*nek,⁷⁶ Szemere Pál *csálnak*,⁷⁷ *hőny*nek, vagy *tálnak*,⁷⁸ „Doct. Kováts” *disznak*;⁷⁹ e szellemi sürgés-forgásnak tragikomikus csattanója az, hogy Kazinczy szerint idősb gróf Ráday Gedeon „a virtusnak egy igazán magyar és adaequatus értelmű szavára akadt. Nem mondja el a szót, de dissertatioval együtt teszi ismeretessé. Elmaradt a dissertatio s vele együtt a szó is”.⁸⁰ Legeredetibb a Perecsenyi Nagy László véleménye; ő szerinte a latin *virtus* a scithiai *vértűz* szóból alakult, tehát ősmagyar szóval van dolgunk...⁸¹ Vitkovics Mihály a következő tréfás epigrammral zárja le az eredménytelen vitát:

A „virtust” magyarul kifejezni se tudjuk idáig;
Már ha ki nem tudjuk tenni magyarba, — tegyük.⁸²

A *virtus*nak, sajnos, ma sincs általánosan bevált és elfogadott magyar neve.

Az elavultságukból felújított vagy újonnan csinált szavakra főként azért volt fordítóinknak égető szükségük, hogy szinonimikai tekintetben is versenyre kelhessenek a fejlettebb nyugati nyelvekkel. Bessenyei Sándor franciából fordított *Elveszett paradicsomában* (1796.) pl. azt látjuk, hogy neki a *monstre*, *merveille*, *prodige*, *spectre* szavak tolmácsolására csak egy szava van: *csoda*, sőt *admirer* is: *csodálni* és *si cela t' étonne*: ha ezenn *tsudálkozol*, *quelle sera ta surprise*: hát azonn *mennyire* fogsz *tsudálkozni*... tehát az arány 7:1 a

⁶⁹ Levelezése XII. 147. l.

⁷⁰ Római történetek. 1800. 5. l.

⁷¹ Kisded szótár. 2. kiad. 1792.

⁷² Ifjabbik Robinzon. 1787. 290., 292. l.

⁷³ Munkái (Kazinczy-kiad.) VIII. 62., 63., 84., 158. l.

⁷⁴ Kazinczy Levelezése I. 273., X. 438. l.

⁷⁵ U. o. VIII. 382. l.

⁷⁶ U. o. X. 333., XIX. 466. l.

⁷⁷ U. o. VIII. 446. l.

⁷⁸ U. o. VIII. 546. l.

⁷⁹ U. o. VIII. 554. l.

⁸⁰ Kazinczy F. munkái V. 15. l.

⁸¹ A. Tibullus versei. 1818. 107. l.

⁸² Művei (Nemzeti Kvtár) I. 151. l.

francia nyelv javára. Húsz év múlva (1815.) kiadott Osszián-fordításában Kazinczy viszont már önérzetesen jegyzi meg: „Ahlwardt és társai a' *Mahl* szóval éltek a'hol mi áldomást, lakomát, lórántot és tomot tettünk“;⁸³ igaz, hogy a négy rokonértelmű szó közül kettőt ma sem értünk, akkor sem értettek a magyar olvasók; Döbrentei meg is írja Kazinczy-nak: Ossziánod „excellens fordítás. De taníts-meg mi a' term, csórnok, vihar...“⁸⁴

9. *Híres idegen írók kölcsönkért nevei.* — Egy-egy írónkat egy-egy külföldi híres író nevével jelölni meg, elébe írván a „magyar“ jelzőt: ez az eljárás mód voltaképen a fordításnak egy tömör, metaforikus fajtája, azt vagy olyasmit akar jelenteni, hogy az illető magyar író a megnevezett idegen írónak mintegy a mi nyelvünkön beszélő mása. Az ilyen egyetlen szóval, egyetlen idegen személynévvel elénk villantott írói jellemkép legtöbbször bizony alig több az ötletnél, majdnem mindig határozatlan, nem ritkán nagyzó, azaz a magyar írónak hízelkedő, de általában még így is jellemző. Különbséget kell azonban tennünk latinul és magyarul író honfitársaink között; pl. gróf Lázár Jánost (1703—1772.) magyar Vergiliusnak,⁸⁵ Hannulik Jánost (1745—1816.) „Nemzetünk Horatiussának“⁸⁶ azért nevezték, mert — a kortársak bókoló túlzása szerint — nemcsak műfaji, hanem nyelvi szempontból is másai voltak ókori nagy elődeiknek. Mi most nem az ilyenek közül sorolunk fel néhányat, hanem azok közül, akik tehetségükkel vagy szerepükkel a magyar nyelv sajátos tükrében látszanak olyanoknak, hogy egy-egy külföldi nagy költőre emlékeztetnek bennünket. Már ebben az időszakban is szállóigészerű meghatározás volt Pázmány Péter írói és szónoki egyéniségének a „Magyar Cicero“,⁸⁷ kevésbé világos a Káldi Györgyre vonatkozó „Magyar Terencius“. ⁸⁸ Gyöngyösi Istvánt „Magyar Ovidius“-nak nevezi a *Magyar Hirmondó*,⁸⁹ s ma is ezzel a latin költővel érezzük őt legrokonabbnak; Gvadányi József már kétféle összehasonlítás közt enged választást Gyöngyösire vonatkozólag, „ki is Magyar Virgilius, vagy Ovidius volt“,⁹⁰ Faludi Ferenc szintén kivívta a maga számára a „Magyar Cicero“ nevet;⁹¹ az idős gróf Ráday Gedeont Baróti Szabó Dávid a „Magyar Orfeus“ névvel tisztelte meg,⁹² de ezt a címet, valamint a „magyar Árion“-t

⁸³ Munkáji VII. (1815.) Glosszárium.

⁸⁴ Kazinczy Levelezése XIII. 288. l.

⁸⁵ Lásd: Pintér IV. 491. l.

⁸⁶ Hadi és más nev. tört. V. (1791.) 613. l.

⁸⁷ Magyar Hirmondó 1792. 536. l.

⁸⁸ Fábchich József: Pindarus stb. ford. 1804. 302. l.

⁸⁹ 1785. 110. l.

⁹⁰ A mostan folyó országgy. 1791. VI. l.

⁹¹ Nagy János: Udvari Kátó. 1790. 12. l.

⁹² Magyar Museum II. 397. l.

Páloczi Horváth Ádámától sem sajnálták a kortársak.⁹³ Pár évtizeden át Gyöngyössi János tordai ref. lelkipásztor, a szaporaszavú leoninus költő igen nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendett; mutatja ezt az a tény is, hogy pl. a *Magyar Hirmondó* hol magyar Ovidiusnak, hol magyar Vergiliusnak cimezgeti,⁹⁴ Fábchich József pedig magyar Horatiusnak.⁹⁵ Magyar Virgiliusnak nevezi Péczeli Józsefet is Vályi Nagy Ferenc.⁹⁶ Virág Benedek „magyar Horatius” díszneve is korán átment az irodalmi köztudatba;⁹⁷ Berzsenyi épen halála évében kapta meg először ugyanezt a nevet Fényes Elektől.⁹⁸ Révai Miklós Báróczi Sándort ékesíti fel a „magyar Marmon-tel” névvel,⁹⁹ Bessenyei Györgyöt pedig így jellemzi kettős minőségben: „az a Holmiben egyenes kimondó Magyar Diogenes, a játékban ártatlanul enyelgő Magyar Plautus.”¹⁰⁰ Gróf Teleki Józsefet (1738—1796.) kortársai mint magyar Boileaut emlegették.¹⁰¹ Kisfaludy Sándort nemcsak magyar Petrarcának, hanem némelyek magyar Petrarcának és magyar Anacreonnak, „mintha egyik a’ másikat el nem oszlatná!”, jegyzi meg az *Erdélyi Múzeumban* valószínűleg Döbrentei.¹⁰² Kazinczy először Kis Jánosra pazarolta a „magyar Schiller” nevet, majd Kölcseyt tüntette ki vele, bár Kölcsey maga is csodálkozott ezen;¹⁰³ később Kis Jánost „magyar Matthisson”-ná üttette.¹⁰⁴ — Elbeszélések, regények is nem egyszer már a címükkel hirdetik, hogy melyik külföldi híres munkának több-kevesebb eredetiséggel magyarított másai: „A’ magyar Páméla”,¹⁰⁵ „Magyar Robinson”,¹⁰⁶ stb.

10. Világirodalmi klasszikusok fordításai. — Homeros *Odysseidáját* Dugonics András a maga korához képest és a maga sajátos átdolgozó szempontjából tekintve, Gyöngyösi István verselő modorában, elismerésre méltó sikerrel tolmácsolta magyarul (1788). A második homerosi eposznak, az *Iliasnak* fordítása több mint negyven évig váratott magára, pedig a *Magyar Museum* is,¹⁰⁷ Csokonai is¹⁰⁸ lelkesen sürgette e munka elvégzését; végre 1821-ben megjelent Vályi Nagy Ferenc hexameteres *Ilias*-fordítása; Kazinczy adta ki, bár ő

⁹³ Lásd: Pintér IV. 516. l.

⁹⁴ 1785. 390., 1786. 120. l.

⁹⁵ Pindarus stb. ford. 1804. 231. l.

⁹⁶ Nagy Ferentz: Hunyadi László története 1792. XII. l.

⁹⁷ Lásd: Pintér IV. 630. l.

⁹⁸ Lásd: Berzsenyi ö. m. 1842. XIX. l.

⁹⁹ Lásd: Pintér IV. 399. l.

¹⁰⁰ Lásd u. o.

¹⁰¹ Lásd u. o. IV. 597. l.

¹⁰² 1814. I. f. 73. l.

¹⁰³ Gálos Rezső: Kis János és a német költészet. 1911. 5. l.

¹⁰⁴ U. o. 9. l.

¹⁰⁵ Flóra. Szerk. Kis János. 1806. 9—106. l.

¹⁰⁶ Székér Joachim regénye. 1808—09.

¹⁰⁷ I. 367. l.

¹⁰⁸ Ö. m. II. 542. l.

meg még ekkor is időelőttinek tartotta az egykorú magyar olvasóközönség igényei szempontjából ezt a nagyszabású műfordítói vállalkozást. — A *Magyar Museum* említett cikke (1787 végén) Homeros eposzaié mellett a Máróénak és a Miltonénak verses magyar fordítását is sürgette, s amazt csakugyan az eredeti versmértékben készítette el Baróti Szabó Dávid (megj. 1810., 1813.), emezt Bessenyei Sándor prózában (megj. 1796). — Csokonai, az olasz költészet mohó élvezője, Tasso *Gerusalemme liberatájának* magyarra való átültetését is türelmetlenül várta, de hiába.¹⁰⁹ — Aranka György *Magyar Nyelveművelő Társasága* már a XVIII. század végén elhatározta, hogy gondoskodik a legkiválóbb regényeknek, köztük a *Don Quijoténak* a lefordíttatásáról.¹¹⁰ Még merészebb célkitűzés volt Döbrenteitől, mikor 1817-ben Dante, „ezen hatalmas teremtő észláng“ *Divina Commediájának* olaszból való lefordítását jelezte kívánatosnak.¹¹¹

11. *Fordítás és eredetiség.* — Ugyanebben az évben hangzik fel két író részéről is a követelés, hogy a fordított munkát ne árulja senki a maga eredeti alkotásaként. „A becsület parancsolja megvallanunk, hogy fordításainkat honnét vettük“, mondja Döbrentei;¹¹² Kis János versei közt sok az idegenből vett, „mellyeket talán hasznos lett volna megnevezni“, hangoztatja Kölcsy.¹¹³ Tehát meg kell különböztetni a fordítottat az eredetitől. Ugyanekkortájt Döbrentei aztán mintegy el is búcsúztatja a nagyobbbrészt fordítások mankóin járni megtanult irodalmi megújhodás korát. „Maradjanak meg ezután is közöttünk a' fordításbeli igyekezetek... de eljött az idő, mellyben az eredeti dolgozáshoz is jobban hozzá kell kezdeni, 's többen...“,¹¹⁴ „addig Litteraturánk sincs, míg csak örökké fordítunk“.¹¹⁵

12. „*Magyaráz*“, „*magyarán*“. — Döbrenteinek igaza van, de ezt az igazságot a negyven év alatt lefordított munkák tömegének magaslatairól tudta meglátni és „megmagyarázni“. „Magyarázni“ eredetileg azt jelentette: magyarra fordítani;¹¹⁶ „soha eszem'ágában sem vólt, hogy Homérust meg-magyarázam. (Noha bánom, hogy illy kintsnek hasznát Hazám maga' tulajdon nyelven még nem vette) ...“, mondja M. J.;¹¹⁷ Bacsányi pedig: „midőn Osszián munkáit magyarázom“ (= magyarra fordítom);¹¹⁸ „Publius Ovidius Násónak enyeltégei.

¹⁰⁹ U. o. II. 544. l.

¹¹⁰ Lásd: Irod.-tört. Közlem. 1918. 19. 1

¹¹¹ Erdélyi Muzéum VII. f. 91. l.

¹¹² U. o. VI. f. 145. l.

¹¹³ Tud. Gyűjt. 1817. II. 125. l.

¹¹⁴ Erdélyi Muzéum 1814. 149. l.

¹¹⁵ U. o. III. f. (1815.) 94. l.

¹¹⁶ Tud. Gyűjt. 1817. XII. 17. l. (Thaisz András.)

¹¹⁷ Magyar Museum I. 336. (M. J. = Molnár János ?)

¹¹⁸ Bacsányi J. költem. stb. 1865. 209. l.

Magyarázta (= magyarra fordította) Peretsenyi Nagy László. 1820... „Magyarán“ beszélni annyi, mint magyar ember számára közvetlenül érthetően, további, újabb „magyarázat“-ra, azaz fordításra, tolmácsolásra nem szorulóan beszélni. Még anekdota sem található ki kedvesebb és csattanósabb példát a „magyarán“ szó „okosan“- „félreérthetetlenül“- „fordításra nem szorulóan“-féle jelentéshasználatára, mint a *Magyar Hirmondó* egy rögtönözve papirosra vetett, nehánysoros híreस्कéje a Bécsben tartózkodó római pápára vonatkozólag. „Végezetre a Szentséges Atya rövid, de igen nyomós és hathatós Deák Beszédet monda... Ez a beszéd, melyet is ő Szentsége fel-szóval, magyarán és nyomossan ki-mondott vala, az egész fő-rendű gyülekezetet meg-írhatatlanul gyönyörködtető indulattal meg-illette vala.“¹¹⁹ A bécsi főrendű hallgatóság jól tudott latinul, tehát fordításra nem szorulóan, azaz *magyarán* hangzott a német előkelő személyek fülébe a pápa *latin* beszéde...

13. *A fordítás mint ellenpróba.* — A fordítói művelet egyébként nemcsak olyankor hasznos, mikor idegen nyelvű szellemi tartalmat értet meg velünk anyanyelvünkön, hanem a fordított irányú fordításnak is megvan a maga ellenpróbái haszna. „A'ki meg akarja tudni, szépek é 's jók az ő versei... fordítsa le azokat németre, Deákra, vagy más idegen nyelvre: ha a' fordítás szép, úgy el-hiheti, hogy a' versek is szépek.“¹²⁰ E módszer helyességét Kazinczy is hirdette és gyakorlatilag többször alkalmazta.

14. *Megújhodáskori írónk optimizmusa.* — Az idegen művek magyarra és a magyar művek idegen nyelvre való rendszeres fordításának hasznát és nem is nagyon távoli szép kilátásait így fejezi ki Péczeli folyóirata: „ez a' mi Kedves Magyar Nyelvünk még valaha olly virágzó lesz, mint a' Frantzia, Anglus, és Német nyelv, kétség nélkül tíz húsz esztendő múlva...“¹²¹ Ennél a kilátásnál már csak az még sokkal szebb, amelyet Decsi Sámuel fest kortársai és a magyar utókor elé: „ha mi nem-is, leg-alább harmad iziglen való maradékaink el-fogják azt az arany időt érni, melyben a magyar nyelv minden fejedelmi udvarokból ki-üzi a' Frantzia nyelvet“.¹²²

Vajjon hányad-izigleni maradékaink érik meg ezt a megjövendőlt arany időt?

¹¹⁹ 1782. 251. l.

¹²⁰ Mindenés Gyűjt. II. 47. l. — Péczeli egyik király-ünneplő alkalmi költeményét egyszerre kétféle szövegben nyomtatta ki folyóiratában egymás mellé: magyarul és saját francia fordításában.

¹²¹ Mindenés Gy. IV. 107. l.

¹²² Pannoniai Fénisz. 1790. 155. l.

